

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Kristó Sándor Zsolt

TEREK, TÉRKÉPZETEK LEONYID ANDREJEV PRÓZÁJÁBAN

Témavezető: Prof. Dr. Szőke Katalin

SZEGED
2014

I. A disszertáció témája, célja és módszerei

Dolgozatomban Leonyid Andrejev prózai műveinek térstruktúráit vizsgálom, igyekszem átfogóan bemutatni azokat, kiemelni sajátosságaikat a velük szorosan összefüggő eszmei, esztétikai, poétikai kategóriák kontextusában. Munkám célja tehát az egyes elbeszélő művek tér(-idő) viszonyai felől közelítő elemzésén keresztül bemutatni a művészi terek Andrejev prózapoétikájában játszott szerepét. A következő kérdésekre keresem a választ a terekkel kapcsolatosan: hogyan strukturálják az egyes művek világát, hogyan formálódnak meg a narráció különféle módusai segítségével, hogyan ötvöződnak ábrázolásukban a különféle írásmódok (realista, szimbolista, expresszionista, naturalista stílusjegyek), hogyan függenek össze a művek motívum-rendszerével és kultúrtörténeti kontextusával.

Véleményem szerint az ilyen módon végzett interpretáció során lehetővé válik a művek olyan jelentésrétegeinek feltárása, amelyek az „általános” esztétikai vagy eszmetörténeti megközelítés révén nem lehetségesek, és amelyeket eddig csak esetlegesen vagy egyáltalán nem érintettek tanulmányaikban az Andrejev-kutatók.

Nem új keletű az irodalmi szövegek ilyen megközelítésű vizsgálata, a „tér-olvasás” („spatial reading” – „чтение сквозь призму пространственности”), hiszen az orosz irodalomtudományban számos, egyrészt a teret mint a szöveg egyik kategóriáját vizsgáló, a művészi terek különféle típusait (más-más nézőpontból) rendszerező tudományos munka született (M. M. Bahtyin, Sz. Ju. Nyekljudov, D. Sz. Lihacsov, Ju. M. Lotman, V. N. Toporov, B. A. Uszpenskij munkái), amelyek azt bizonyítják, hogy a tér mint a művészi szöveg egyik legfontosabb kategóriája, kulcsszerepet játszik a szöveg jelentésének megformálódásában. Másrészt szép számmal publikáltak orosz (és más) nyelven olyan tanulmányokat, cikkgyűjteményeket, monográfiákat is, amelyek az orosz irodalom egy-egy jelentős alkotása vagy egy szerző művei térkategóriáinak vizsgálatát, sajátosságainak feltárását tűzték ki célul (pl. I. Trofimov, N. E. Razumova, Sz. N. Zotov, L. G. Panova, V. V. Ivancov, Katharina Hansen Löve munkái).

Korábban is születtek már Leonyid Andrejev térpoétikáját az író egyes elbeszélő műveiben különféle szempontokból elemző tanulmányok. Viszont az író prózáját e megközelítésben átfogóan vizsgáló, bizonyos, a térpoétika szempontjából kiemelkedő fontosságú műveket komplexen elemző tudományos munka eddig nem készült. Véleményem

szerint csak nagyon aprólékos, részletező, de ugyanakkor az író művészi világának egészét is figyelembe vevő elemzéssel lehet leírni, kimutatni Andrejev prózai szövegei térkategóriáinak (az időkategóriákkal szemben) feltűnően nagyfokú „jelöltségét” és az egyes művek művészi világában játszott rendkívül fontos szerepét, valamint az egyszerű topográfián túlmutató többletjelentésüket, szemantikájukat, a művészi szöveg struktúrájába való organikus „beágyazottságuk” módját, stb.

Elemzéseim során egyrészt (főként) Ju. M. Lotman, V. N. Toporov, B. A. Uszpenszkij tér-szemiotikai munkáinak elméleti és „gyakorlati” eredményeire támaszkodom, de az Andrejev-kutatás témámhoz kötődő régebbi és újabb munkáit is felhasználom. Emellett az egyes művek (elő)történetének feltárása kapcsán többször idézek Leonyid Andrejev leveleiből, naplóiból, kortársai visszaemlékezéseiből.

II. A disszertáció fejezetei és főbb megállapításai

A dolgozat bevezető fejezetében néhány fontosabb elméleti munka lényeges megállapításait tárgyalom, amelyek egyrészt megalapozzák és alátámasztják az irodalmi szövegek térkategóriái vizsgálatának létjogosultságát és fontosságát, másrészt körvonalazzák a prózai alkotások térpoétikai megközelítésének néhány módszerét.

A *Bevezetést* követő második fejezetben röviden áttekintem az utóbbi évtizedek Andrejev-szakirodalmát, ami meggyőző képet ad az író munkásságának sokszínűségéről, írásművészete vizsgálatának fontosabb irányvonalairól. Ez a fejezet egyben vizsgálódásaim koordinátáit is meghatározza, mivel a bemutatott tudományos munkák egy része az író világnézetével, illetve a (világ)irodalmi folyamatba való elhelyezhetőségével, stílus- és eszmei irányzatokhoz való tartozásával kapcsolatos problémákat tárgyalja. Ezek a kérdéskörök nagymértékben összefüggnek az író alkotói módszerének sajátosságaival, vagyis ily módon a térpoétikával is. A „klasszikus” realizmust túlhaladó „kísérletező” írásmód, melynek stílusjegyei magukon hordozzák a későbbi expresszionista jellegű esztétika vonásait, az irodalmi egzisztencializmusra jellemző parabolikusságot, mind meghatározó tényezői a művészi terek megalkotása módozatainak. Ebben a fejezetben tárgyalom azt a néhány

tanulmányt is, amelyek Andrejev térpoétikáját vizsgálják: kiemelem és kommentálom fontosabb megállapításaikat.

Leonyid Andrejevet a kutatók közül többen az expresszionizmus oroszországi „előfutárának” tartják; világnézetére jellemző a később kibontakozó irányzat tragikus, katasztrofikus világfelfogása, mind emellett az expresszionizmus mint stílusirányzat bizonyos stílusjegyei is kétségkívül hatnak a művészi terek ábrázolásmódjára. Egyik ilyen jellegzetes vonás, amit interpretációimban is vizsgálok, hogy a hős belső világának torzulásai a külső világ jelenségeinek deformálódását idézik elő. A kutatók nem fordítottak kellő figyelmet Andrejev e sajátos, legfőképp a művek térszerkezetében megnyilvánuló írói fogására, vagyis az expresszionista stílusjegyekkel való rokoníthatóságára. Ehhez azonban hozzá kell azt is tennünk, hogy ezt az ábrázolásmódot Andrejev sajátos pszichologizmusa felől is lehetséges (és szükséges) vizsgálni. Dolgozatomban ezt a megközelítésmódot is érvényesítem az egyes művek térszerkezetének interpretációi során, ami véleményem szerint a vizsgált alkotások egészének értelmezésében újszerűnek mondható sajátosságokra hívja fel a figyelmet.

Andrejev művei nemcsak a később kialakuló expresszionizmust idézik meg, hanem eszmeileg rokonságot mutatnak a szintén későbbi egzisztencialista világfelfogással (főként Sartre, Camus világszemléletével). Andrejev „egzisztencializmusa” a létbe vetettség tragikumát, értelmetlenségét regisztráló, a lét értelmére rákérdező „átkozott kérdések” feltevése mentén nyilvánul meg. E problémakör „térserű” kifejtése legszembetűnőbben *A fal* című allegorikus elbeszélésben jelenik meg.

Dolgozatom e részében kitérek néhány író kortársának Andrejev prózájáról alkotott véleményére, művei oroszországi szövegkiadásai történetének rövid áttekintésére, sőt az író hazánkban, fordításban megjelent alkotásai fogadtatásának bemutatására is.

A disszertáció harmadik fejezete a műelemzéseket foglalja magában. A könnyebb áttekinthetőség érdekében a műveket feltételeken tematikai „kategóriákba” soroltam, melyek több mű elemzésén keresztül egy-egy „térjelenséget” összefoglalóan mutatnak be. Ezekre az alfejezetekre általánosan jellemző, hogy bennük egy-két fontosabb művet részletesen elemzek, illetve néhány további alkotásnak csupán az adott kategória szempontjából lényeges elemeit vizsgálom.

Leonyid Andrejev művészetére meglehetősen nagy hatást gyakorolt a Biblia. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a meglehetősen nagyszámú bibliai ihletettségű műve. Az első alfejezetben Andrejev 1905–1907-ben született, úgynevezett „evangéliumi trilógiáját”

értelmezem, amely véleményem szerint az író prózájának kiemelkedő alkotásait foglalja magában. Erről a „magaslatról” azután a korábbi és későbbi művekre is nagyobb „rálátás” nyílik. A trilógia darabjai bibliai parafrázisok, stilizált, „remitologizált” bibliai történetek, amelyek elemzésén keresztül mód nyílik az író mitopoetikus tereinek vizsgálatára.

Mindhárom mű térszerkezetében központi szerepet tölt be az út toposza. A *Ben-Tovit*ban a főhős fogfájása miatt egy „világméretű” eseményről marad le, Jézus keresztfeszítéséről. Jézus halála után a zsidó kereskedő fogfájása elmúlik, s örömmel megy végig a keresztúton egészen a Golgotáig. Az „utak” groteszk egymásra játszása különös hangulatúvá teszi a művet.

Az *Eleázár* című elbeszélésben Jézus legnagyobb csodatétele, Lázár feltámasztása történetét folytatja az író. Eleázár visszatér ugyan a túlvilágról, de személyiségét elvesztve, a halál borzalmát árasztó tekintete miatt az emberek kiteszítják maguk közül. Augustus császár Rómába hívja, ahol az uralkodó *Eleázár* a végtelen téren és időn túli dimenzióját tükröző tekintetében meglátja az „örök város”, birodalma pusztulását, s mintegy népe védelmében megvakíttatja Eleázárt. A főhős visszatérve a „szent város”, Jeruzsálem körül elterülő sivatagba (amely Csehov pusztáihoz hasonlóan a lét kiúttalanságát jelképezi a műben), ahol a (lenyugvó) nap útját követi mindaddig, amíg „második” élete véget nem ér.

A *Júdás* című műben szintén fontos szerepet kap az út toposza. A mű „valós” tereiben, Jézussal és a tanítványokkal a pusztában való vándorlás kapcsán realizálódik, ahol a táj egyes elemei sajátos jelentéssel bírnak, előlegezik és tükrözik Júdás lelki „útját” az árulásig, majd az „együtt szenvedésen” keresztül az öngyilkosságig.

A második alfejezet Andrejev művészetében az 1900-as évek közepétől (véleményem szerint az *Eleázár* című elbeszélés megírásától) észrevehető, markánsnak mondható tendenciát vizsgálja, amely az 1914-es ars-poétikus *Repülés* (és a vele kvázi „trilógiát” alkotó *Három éjszaka*, *Minden halott feltámadása*) című mű(vek)ben éri el csúcspontját. Ezekon a műveken kívül vizsgálatom tárgyát képezik ebben az alfejezetben a *Nyugalom* című elbeszélés, és a *Hét akasztott ember története* című mű egy jellegzetes epizódja.

E szövegekben a determináció „falainak” lerombolása, a szűk földi terek és a „kitaposott utak” elhagyásának lehetősége nagymértékben összefügg a halál (társzerű képzetekben is megjelenő) „határhelyzetének” problematikájával. Andrejev e műveiben a nemlét, a „nem-tér” (Vlagyimir Toporov terminusa) kategóriái és jellegzetességei két német filozófus, Arthur Schopenhauer és Eduard von Hartmann Andrejev világszemléletére gyakorolt jelentős hatásáról tanúskodnak.

Az ebben az alfejezetben elemzett művek térpoétikai megközelítése merőben új színben tüntetheti fel a halál problémáját Andrejev írásművészetében, így például a dolgozatom műelemző fejezetei közül az elsőben vizsgált *Eleázár* című elbeszélésben is.

Dolgozatom következő alfejezetének tárgya Leonyid Andrejev egyik, talán legnagyobb hatású, legismertebb és legtöbbet elemzett hosszú elbeszélése, a *Vaszilij Fivejszkij élete*, melynek főhőse Fivejszkij atya, a „hitetlenségében nem hívő” pap. Az atya hitének ingadozása a mű tereiben is nyomot hagy: az *otthon, templom, kert, természet* (tér)kategóriái különleges jelentéssel ruházódnak fel a műben, interpretációjukhoz a szent és a profán oppozíciója kitűnő alapot szolgáltat. A templom helyett a mű tereinek szakrális középpontja a diakónus kertje, ahol a pap (tragédiák sorozata után) felismeri a később rögeszméjévé váló, isteni küldetését. A mű lezárásában nem kevesebbet akar tenni, mint egy halottat akar feltámasztani. Elmondható tehát, hogy a falu, ahol a pap él a családjával, mélyen profán és kaotikus, és a műben nincsenek olyan „valós” utak, amelyeken a hősök elhagyhatnák a falut.

A negyedik alfejezet Andrejev munkásságának egyik központi jelenségével, az *őrülettel* foglalkozik. Az író hősei között gyakran előfordulnak olyanok, akik valamilyen pszichikai problémával küzdenek (erre már az író kortársai is felfigyeltek). Ezek a „kórképek” leggyakrabban egy gondolat, fixa idea hiperbolái, melyek hatására a hősök szemszögéből leírt terek sajátos formában jelennek meg egyes művekben.

A klasszikus orosz irodalom (pl. Gogol, Garsin, Csehov) egyik „térkategóriáját”, az őrültek házát Andrejev is megidézte *Kísértetek* című művében. Az elbeszélés interpretációja során egyik szempontként az elődök műveivel való lehetséges hasonlóságokat is vizsgálom.

Az elbeszélés térszerkezetének interpretációja révén láthatóvá válik, hogyan nyilvánulnak meg a hősök tudata által a szerzői eszmék egy olyan speciális környezetben, mint az őrültek háza. A mű világában a „normalitás” nézőpontja egy éjszakai mulatóhelyen pozicionálódik, amelynek terei az elmeegógyintézet egyes tereinek tükörképei. Ilyen módon a „normális” társadalom (a város) ábrázolásának hiánya a műben azt az érzést kelti, hogy terei és a benne élők mintha egyáltalán nem különböznenek az elbeszélésben megjelenített terektől és hősöktől.

A következő alfejezet Leonyid Andrejev két 1902-es, a kortársak nagy részének (köztük Lev Tolsztojnak is) felháborodását kiváltó művét, *A szakadék* és a *Ködben* című

elbeszéléseket vizsgálja. Érdekes eredményeket hozott a két alkotás térpoétikai vizsgálata: a hősök elméjének tudattalan tartalmai kivetülnek a mű tereire, térformákban nyilvánulnak meg, így a művek egyes térkategóriái tudattalan pszichikai folyamatok „jelzői”, melyek egyben a tudatosulás és magvalósulás folyamatát regisztrálják és vetítik előre. Ezek a művek korábban nem, vagy csak érintőlegesen képezték ilyen irányú vizsgálat tárgyát.

A hatodik alfejezet Leonyid Andrejev műveiben ábrázolt városokkal foglalkozik. A korai művek egy részében Orjolnak, az író szülővárosának terei jelennek meg, illetve alig néhány műben egyetemi évei és életének későbbi helyszínei: Pétervár és Moszkva. Sokkal jellemzőbb – az író sajátos, szándékoltan „általánosító” ábrázolásmódjának köszönhetően – hogy jó néhány műben a cselekmény helyszíne egy „általában vett város” (pl. *A város, A vadállat átka*). Ezekre a művekre nem lehet egyértelműen az úgynevezett „pétervári szöveg” organikus részeként tekinteni, már csak azért sem, mert semmilyen valós topográfiai meghatározottsággal nem rendelkeznek.

Andrejev e városainak terei antihumánus jelleget mutatnak, az emberi lét bennük lehetetlen és értelmetlen. Az ezekben a városokban „lakozó” hősök kozmikus méretekig felnagyított elidegenedettség-érzése, egzisztenciális magánya a terek eltorzulásához vezet, olyan metaforikus labirintussá való átalakulásukhoz, amelyet a hősök végül képtelenek elhagyni. Például *A vadállat átka* című elbeszélésben a megbomló elméjű hős számára a város különös térstruktúrát képvisel. A zsúfolt városi étterem az állatkertet idézi fel számára, míg a „tényleges” állatkert kettős tulajdonságot mutat: egyrészt a városon túli, nyugalmas erdőt jeleníti meg, másrészt a város „betonszörnyetegének” sajátosságait tükrözi. Az állatkertben a névtelen hős különös élményt él át: egy foka szemén keresztül feltárul előtte egy formák nélküli, téren és időn túli „dimenzió”, a „lét ősforrása” (hasonló jelenséggel van dolgunk az *Eleázár* című elbeszélésben is). E különös élmény átélése az állatkertet a város-labirintus „szakrális” központjává avatja.

Andrejev városai nem adhatnak tehát otthont a bennük élő embereknek, de megállapítható az is, hogy Andrejev prózájára az „igazi” otthon hiánya általánosan jellemző. Ebben a fejezetben az „otthontalanság” problémáját is érintem, például *Az ablakban* vagy a *Vörös kacaj* című művekkel kapcsolatban.

Dolgozatom utolsó elemző alfejezetében a vonatutazás olyan alapvető „tereit” vizsgálom, mint például a nagyvárosi pályaudvar és a vidéki kisállomás, vagy a vagonok zárt

tere, amely a társadalom egyes rétegeit reprezentálja, illetve érdekes elemzési szempontokat kínáltak a vonat mozgásából fakadó, mozgó nézőpontú hős szempontjából leírt tájak is.

A *tolvaj* című elbeszélésben az önmagát német könyvelőnek kiadó, „maszkot” viselő főhőst a vonat mindegyik osztályán idegennek tekintik, ami a társadalmon kívüliségét is jelképezheti. A főhős Juraszov a vonat peronján állva a természet csöndje hatására egy pillanatra „elveszti” maszkjait, és saját valójával szembesülhet. Ám a kerekek kattogása és a gép zaja újra a magány és az elidegenedettség állapotába taszítják, aminek egyik következménye, hogy a hős nézőpontjából a vonat démonikus attribútumokkal ruházódik fel.

Andrejev prózai műveiben az állomás és a pályaudvar locusai más-más jelentést kapnak: míg az előbbi legtöbbször a „vidékiség” kifejezője, az utóbbi a nagyváros miliójét reprezentálja, de mindkettő határként funkcionál a vele kívülről érintkező terek, helyek között. A vasúton való utazás segítségével átléphetők ugyan bizonyos határok, de a hősökben kódolt „saját” (belső) tér szinte soha nem képes harmóniát alkotni a városon kívüli természet tágasságával. Ebben az alfejezetben elemzett művek ilyen kontextusban történő vizsgálata eddig nem képezte tudományos munka tárgyát.

A disszertációhoz tartozik egy függelék is, amelyben egy általam összeállított bibliográfiát közlök. Sorra veszem Leonyid Andrejev műveinek magyar nyelvű fordításait, és a róluk írt recenziókat, továbbá magyar szerzők által az íróról és műveiről magyar, orosz (vagy más) nyelven írt (irodalomkritikai) írásokat, illetve orosz szerzők magyarra fordított hasonló műveit.

A disszertáció általánosan megfogalmazható eredményeként fogható fel, hogy szándékom szerint műelemzéseim kiterjesztik, elmélyítik és kiegészítik az Andrejev-kutatásban már nem ismeretlen tépoétikai megközelítést. A témában eddig született tudományos munkák korántsem bontakoztatják ki teljes mértékben e látásmód lehetőségeit. Dolgozatomban tehát Leonyid Andrejev prózája művészi tereinek átfogó és minél részletesebb vizsgálatára tettem kísérletet, ami számos tanulsággal szolgált az egyes művek interpretációja során.

III. A témával kapcsolatos publikációk

1. *Иван Карамазов и его черт: двойничество как основной принцип организации текста в главе «Черт. Кошмар Ивана Федоровича» романа «Братья Карамазовы»* // Семиозис и культура, V. Философия и феноменология текста. Сборник статей. Сыктывкар, 2009. 195–199.
(http://www.kgpi.ru/library/Konferences/Semiozis_i_kultura_v5.swf)
2. *Метаморфозы маленького человека Гоголя в ранней прозе Леонида Андреева* // Гоголь и 20 век. Материалы международной конференции организованной докторской программой ELTE „Русская литература и культура между Востоком и Западом”. Будапешт, 5–7 ноября 2009 г. (Dolce Filologia VIII.) Budapest, 2010. 263–273.
3. *Двойничество и безумие в творчестве А.П. Чехова по повести «Черный монах»* // Slavica Szegediensia VII. Szeged, 2011–2012, 137–150.
(http://www.kiado.jgytf.u-szeged.hu/ebook/SLAVICA_VII.pdf)
4. *Семантика художественных пространств в повести Леонида Андреева «Жизнь Василия Фивейского»* // И.Е. Фадеева, В.А. Сулимов (ред.) Семиозис и культура: от реальности к тексту - от текста - к реальности: сборник научных статей (выпуск 7). Сыктывкар: Коми пединститут, 2011. 287–292.
(http://www.kgpi.ru/library/Konferences/Semiozis_i_kultura_v7.swf)
5. *Сакральное и профанное пространство в повести Леонида Андреева «Жизнь Василия Фивейского»* // 1st Conference for Young Slavist in Budapest. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 2012. 157–159.
(<http://szlavintezet.elte.hu/szlavanyagok/youngslavist/1st%20Conference%20for%20Young%20Slavists%20in%20Budapest.pdf>)
6. *Леонид Андреев в Венгрии: Библиография* // Леонид Андреев: Материалы и исследования, Выпуск 2. Москва: ИМЛИ РАН, 2012. 350–365.
7. *К проблематике «безумия» в прозе Леонида Андреева* // Slavistica actuală între tradiție și inovație, D. Tetean (editor), Cluj-Napoca: Napoca Star, 2014. (megjelenés alatt)